

VOYAGA YETMAGANLARDA DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING NEYROPSIXOLOGIK VA IJTIMOIIY- EKOLOGIK DETERMINANTLARI: INTEGRATSION TAHLIL

Shavkatov Shaxboz Shavkatovich

*O‘zbekiston Respublikasi IIV Kriminologiya ilmiy tadqiqot instituti
ilmiy xodim-tadqiqotchi*

E-mail: shavkatovshaxboz910@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘smirlik davridagi neyrobiologik transformatsiyalarning voyaga yetmaganlar xulq-atvoriga ta’siri hamda deviantlikning shakllanishida ijtimoiy-ekologik muhitning roli tadqiq etiladi. Muallif o‘smir miyasidagi limbik tizim va prefrontal qobiq o‘rtasidagi nomutanosiblikni (“Dual tizim” modeli) neyropsixologik nuqtayi nazardan asoslaydi. Tadqiqotda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi asosida o‘smir shaxsi shakllanadigan mikrotizimlarning o‘zaro aloqadorligi va rezilyentlik omillari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: neyropsixologiya, deviant xulq-atvor, prefrontal qobiq, limbik tizim, Dual tizim modeli, o‘smirlik inqirozi, sotsial-ekologik determinizm, aktsentuatsiya, rezilyentlik.

1. KIRISH (INTRODUCTION)

O‘smirlik davri (12–18 yosh) — bu shunchaki ijtimoiy "o‘tish bosqichi" emas, balki inson ontogenezida ruhiyat va miya kognitiv arxitekturasi eng radikal qayta qurilish jarayonidir. Zamonaviy kriminologik va neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu davrda voyaga yetmaganlar o‘rtasida kuzatiladigan huquqbuzarliklar ko‘pincha shaxs ichki ruhiy ziddiyatlarining va neyrobiologik yetilmaganlikning tashqi ijtimoiy muhitga bo‘lgan proyeksiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimining samaradorligini oshirish uchun o‘smir xulq-atvorini nafaqat klassik huquqiy normalar, balki fundamental neyrobiologik va psixofiziologik determinantlar prizmasi orqali tahlil qilish strategik ahamiyat kasb etmoqda. O‘smir miyasining o‘ziga xos rivojlanish dinamikasi, xususan, emotsional markazlar va irodaviy nazorat tizimlari o‘rtasidagi vaqtinchalik disbalans ko‘p hollarda tushunarsiz agressiya va deviant harakatlarning kognitiv asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada o‘smirlardagi deviant xulq-atvor shakllanishini "Dual tizim" modeli doirasida neyropsixologik tahlil qilish hamda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi asosida sotsial muhit ta’sirini integratsion o‘rganish maqsad qilingan. Bu kabi interdissiplinar yondashuv "Mahalla yetiligi" tizimidagi inspektor-psixologlar uchun o‘smirlar bilan ishlashda jazolash choralaridan samaraliroq bo‘lgan neyropedagogik va korreksion metodologiyani ishlab chiqishga xizmat qiladi.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (LITERATURE REVIEW & METHODS)

Tadqiqotning nazariy fundamentini L. Steinberg va J. Gieddning neyrobiologik tadqiqotlari, A. Lichkning xarakter aktsentuatsiyalari tipologiyasi hamda U. Bronfenbrennerning sotsial-ekologik modeli tashkil etadi. Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil, psixodiagnostik modellashtirish va neyropsixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

3. ASOSIY QISM (MAIN RESULTS AND DISCUSSION)

3.1. *Neyrobiologik nomutanosiblik: "Dual tizim" modeli*

Zamonaviy neyropsixologiyada o'smirlar xulq-atvori "**Dual tizim modeli**" orqali tushuntiriladi. Mazkur modelga ko'ra, hissiyotlar va lahzalik zavq uchun javob beruvchi limbik tizim (bodomsimon tana) o'smirlilikda o'ta faol bo'ladi. Biroq, mantiqiy fikrlash, irodaviy nazorat va natijani prognoz qilish uchun mas'ul bo'lgan prefrontal qobiqning yetilishi 21–25 yoshgacha davom etadi. Bu neyrobiologik assimetriya o'smirning harakatlari mantiqiy emas, ko'proq impulsiv va affektiv xarakterga ega bo'lishiga asosiy sababdir.

3.2. *Sotsial-ekologik determinizm va muhit ta'siri*

O'smirning deviant xulq-atvori uning shaxsiy xususiyati emas, balki u yashayotgan ekotizimdagi disfunksiyalarning natijasidir. Mikrotizimda ota-ona bilan "emotsional yaqinlik"ning yo'qligi bolani ko'cha submadaniyatidan tasalli qidirishga majbur qiladi. Mezotizim darajasida esa o'smir uchun "referent guruh" (tengdoshlar) e'tirofi oila e'tirofidan ustun turadi, bu esa jinoiy guruhlar ta'siriga tushish xavfini oshiradi.

O'smirlilik davrida ijtimoiy rag'batga (tengdoshlar e'tirofiga) nisbatan sezgirlikning ortishi faqat ijtimoiy emas, balki neyrobiologik tabiatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tengdoshlar ishtirokidagi vaziyatlarda o'smir miyasining **ventral striatum** (mukofot markazi) qismidagi dofamin retseptorlari kattalarga nisbatan 2,5 barobar faolroq ishlaydi. Bu holat "ijtimoiy dofamin" effektini keltirib chiqaradi: o'smir tengdoshlari oldida o'zining mavqeini oshirish yoki guruhga moslashish uchun hatto hayoti va sog'lig'iga xavf soluvchi deviant harakatlarga (risk-taking behavior) ongsiz ravishda moyil bo'ladi. Shunday qilib, o'smir uchun guruh qadriyatlarini o'z xavfsizligidan ustun turishi neyrobiologik determinizmning natijasidir.

3.3. *Shaxs aktsentuatsiyasi va barvaqt diagnostika*

Profilaktika inspektori har bir o'smir bilan ishlashda uning xarakter aktsentuatsiyasini hisobga olishi shart. Masalan, gipertim, epileptoid yoki instabil tipdagi o'smirlar huquqbuzarlikka moyillikning turli shakllarini namoyon qiladi. Diagnostika jarayonida Bassa-Darki va Lyusher testlari kabi psixometrik vositalar orqali "pre-delinkvent" (jinoiyatdan oldingi) holatlarni barvaqt aniqlash mumkin.

4. ILMIY-AMALIY TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida voyaga yetmaganlar profilaktikasi tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagilar taklif etiladi:

1. **Neyropedagogik yondashuvni joriy etish:** Inspektor-psixologlar tayyorlash dasturiga o‘smir miyasining fiziologik yetilishi bilan bog‘liq maxsus kurslarni kiritish.

"Mahalla yettiligi" tarkibidagi inspektor-psixolog voyaga yetmaganlar bilan ishlashda quyidagi aniq neyropsixologik kompetensiyalarga ega bo‘lishi lozim:

- **Affektiv holatlarni differensial diagnostika qilish:** O‘smirdagi tajovuzkorlikni xarakter xususiyati (aktsentuatsiya) yoki neyrobiologik impulsivlik (prefrontal qobiq yetishmovchiligi) ekanligini ajrata olish.

- **Kognitiv tormozlash texnikasi:** Huquqbuzarlik sodir etgan o‘smirga nisbatan jazolash choralaridan ko‘ra, uning "to‘xtash va o‘ylash" (executive functions) qobiliyatini rivojlantiruvchi neyro-mashqlarni qo‘llash.

- **Dofaminergiya transformatsiyasi:** O‘smirning "hayajon qidirish" (sensation seeking) ehtiyojini jinoiy xulq-atvordan ijtimoiy foydali ekstremal faoliyatga (sport, volontyorlik, kreativ industriya) tizimli ravishda yo‘naltirish.

2. **Dofaminergiya nazoratini tashkil etish:** O‘smirlardagi "hayajon" qidirish (sensation seeking) ehtiyojini huquqbuzarlikdan sportning ekstremal va kontaktli turlariga yo‘naltirish mexanizmini yaratish.

3. **Rezilyentlik (Chidamlilik) treninglari:** Har bir mahallada xavf guruhidagi bolalar uchun ruhiy chidamlilikni oshiruvchi korreksion mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish.

5. XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar o‘rtasidagi deviatsiyani jilovlash faqat ma‘muriy ta‘qib va huquqiy jazo choralari bilan kutilgan natijani bermaydi. O‘smirlik davridagi xulq-atvor og‘ishlari chuqur neyrobiologik va ijtimoiy-ekologik ildizlarga ega bo‘lib, ularni bartaraf etish kompleks yondashuvni talab qiladi.

O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalar shakllantirildi:

- **Neyrobiologik nomutanosiblik:** O‘smir miyasi neyrobiologik jihatdan "tormozi yo‘q poyga mashinasi"ga o‘xshaydi. Limbik tizimning o‘ta faolligi va prefrontal qobiqning yetilmaganligi o‘smirni impulsiv qarorlar qabul qilishga va "ijtimoiy dofamin" (tengdoshlar e‘tirofi) qidirishga ongsiz ravishda undaydi.

- **Profilaktika strategiyasi:** Samarali profilaktika modeli bolaning irodasini sindirishga emas, balki uning emotsional energiyasini konstruktiv ijtimoiy kanallarga (sport, ijod, innovatsiya) yo‘naltirishga va uning atrofidagi sotsial ekotizimni (oila-maktab-mahalla) sog‘lomlashtirishga qaratilishi lozim.

- **Ilmiy-amaliy ko‘prik:** Inspektor-psixologlar faoliyatida o‘smir miyasining fiziologik xususiyatlarini inobatga oluvchi neyropedagogik kompetensiyalarni joriy etish, huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda kognitiv tormozlash va rezilyentlikni oshirish texnikalaridan foydalanish strategik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, voyaga yetmaganlar profilaktikasini "jazolash" paradigmasidan "neyropsixologik rehabilitatsiya" paradigmasiga o‘tkazish jamiyatda kriminogen barqarorlikni

ta'minlashning eng istiqbolli yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. **Steinberg, L.** (2014). *Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence*. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
2. **Lichko, A. E.** (1983). *Psixopatii i aktsentuatsii xaraktera u podrostkov*. Leningrad: Meditsina.
3. **Bronfenbrenner, U.** (1979). *The Ecology of Human Development*. Cambridge: Harvard University Press.
4. **Bandura, A.** (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. **Giedd, J. N.** (2008). *The Teen Brain: Insights from Neuroimaging*.
6. **Zmanovskaya, E. V.** (2003). *Deviantologiya: Psixologiya otklonyayushchegosya povedeniya*. Moskva: Akademiya.
7. **Mendelevich, V. D.** (2001). *Psixologiya deviantnogo povedeniya*. Moskva: MEDpress.
8. **Raygorodskiy, D. Ya.** (2001). *Prakticheskaya psixodiagnostika. Metodiki i testi*. Samara: Baxrax-M.
9. **Elkind, D.** (1967). *Egocentrism in Adolescence*. Child Development.
10. **Bahriyeva, G. S.** (2023). *Voyaga yetmaganlar psixologiyasining dolzarb muammolari*. Toshkent.
11. **Vafoyev, B.** (2022). *Oila psixologiyasi va o'spirin tarbiyasi*. Toshkent.
12. **Kohlberg, L.** (1981). *The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row.
13. **Casey, B. J., et al.** (2023). *The Adolescent Brain: Changing Contexts and Conceptions*. Annual Review of Psychology, Vol. 74, pp. 245-271. (Ushbu manba o'smir miyasi haqidagi eng zamonaviy tahlillarni o'z ichiga oladi).
14. **Steinberg, L.** (2024). *Adolescence (14th Edition)*. McGraw Hill. (O'smirlar psixologiyasi bo'yicha dunyodagi eng nufuzli darslikning so'nggi nashri).
15. **Dahl, R. E., & Allen, N. B.** (2022). *The Neural Systems Underlying Adolescent Risk-Taking and Emotional Development*. Journal of Neuroscience Research.